

DOI: 10.32347/2076-815x.2024.87.101-110

УДК 72.01:271.2-74

доктор архітектури, професор **Кушнєж-Крупа Д.**,
dkusnierz-krupa@pk.edu.pl, ORCID: 0000-0003-1678-4746,
Краківська політехніка ім. Т. Костюшки, Краків, Польща,
кандидат архітектури, доцент **Кузьміна Г.В.**,
kuzmina.gv@knuba.edu.ua, ORCID: 0000-0003-1678-4746,
Кравчук О.А.,
kravchuk.oa@knuba.edu.ua, ORCID: 0000-0002-2369-4899,
Київський національний університет будівництва і архітектури

ЖАНРОВІ СЦЕНИ В ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМАХ КИЄВА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ

Проаналізовано принципи розташування світських жанрових сюжетів в давньоруських храмах. Підкреслено більший демократизм храмів першого періоду Київської Русі у порівнянні з візантійськими християнськими церквами. Систематизовано світські зображення по сюжетах і досліджено їх розташування в просторі церкви та художньо-образні характеристики (композицію, деталізацію, поліхромію). Зроблено висновок про відповідність художньо-образної концепції світських жанрових сцен загальній художньо-образній концепції давньоруського храму.

Ключові слова: православні храми; Київ; давньоруські часи; жанрові сцени.

Постановка проблеми. Тема давньоруської церковної архітектури є досить дослідженою з точки зору різних аспектів. В існуючих дослідженнях висвітлено такі її аспекти, як канонічність, об'ємно-просторова композиція, конструкції і будівельні матеріали, прийоми декорування, реставрація видатних об'єктів, тощо. Ми ж звернемо увагу на специфічний аспект дослідження, а саме на наявність жанрових сюжетів в просторі храму.

Насамперед маємо зазначити, що в образній концепції давньоруського храму чітко витримана канонічність. Храм трактовано як Дім Божий, отже, кожна складова його має певне канонічне значення. Трьохчастинність символізує Трійцю і Ноєв ковчег, хрещатий план – страсті Христові, одна баня – єдиний Господь, три – Трійцю, п'ять – Христа і євангелістів, сім – сім Вселенських соборів та сім церковних таїнств, тринадцять бань – Христа і 12 апостолів.

Троїчність була витримана в розплануванні церкви – притвор, власне храм і вівтарна частина, Свята Святих, куди міг входити тільки священик, диякон і

служки. Відокремленість вірних від вівтаря символізувала втрачений через гріхопадіння Адама і Єви рай. Троїчність витримувалась і в трьох символічних підйомах – паперть, солея, підвищення перед престолом.

Так сталося, що Київська Русь сприйняла найбільш сувору канонічну версію християнства, візантійську ортодоксію, яка відкидала будь-які прояви «світськості» в церковній архітектурі і мистецтві. Втім, окремі прояви неканонічних сюжетів були і в інтер'єрах храмів Візантії, однак це були ідеологічно значущі портрети імператора Юстиніана з почтом і його дружини імператриці Феодори з почтом. Більш того, ці світські по суті зображення розташовувались навіть не в загальному просторі для всіх вірних, а в апсиді, фактично під святими зображеннями. Однак таке поєднання світського і канонічного в церквах Візантії було швидше поодиноким винятком.

Однак Київська Русь на момент прийняття християнства була набагато демократичнішою державою, ніж Візантійська імперія. Відомим є той факт, що сестра візантійських імператорів Анна, яка стала дружиною князя Володимира після його хрещення в Херсонесі дивувалася цьому демократизму Київської Русі, оскільки між князем і дружиною не було такої соціальної прірви, сама форма віча та нарад князя з дружиною була не притаманна Візантії з культом обожнювання василевса і василіски – імператора і імператриці.

Попри те, що Володимир активно заходився запроваджувати християнство у його візантійській версії, сприяв будівництву нових храмів і масовому охрещенню киян в Почайні, повністю жорстка візантійська версія православ'я в Києві не прижилася. Це добре помітно по оздобленню храмів, в яких попри дотримання православної образної концепції активно застосовувались місцеві образні традиції.

Мета статті полягає в тому, аби проаналізувати світські жанрові сюжети в просторі давньоруських храмів, місця їх розташування і загальну відповідність образній концепції декорування інтер'єру.

Було поставлено такі **задачі дослідження**:

- визначити жанрові сцени в декоруванні храмів Київської Русі;
- проаналізувати місця їх розташування;
- описати художньо-образні характеристики сюжетів.

Наукова новизна дослідження полягала в наступному:

- за допомогою методу системно-структурного аналізу було проаналізовано світські сюжети в просторі храму за сформованою системою показників (місце розташування, композиція, деталізація);

- порівняно художньо-образні характеристики світського стінопису з загальною художньою концепцією декорування храму.

Актуальність теми дослідження закладається в тому, аби детальніше дослідити аспект, який менше привертає увагу дослідників, а саме світський жанровий стінопис в просторі храму, причому дослідити його за системою сформованих показників, що аргументує не-тотожність давньоруської храмової архітектури як провінційної скопійованої візантійської версії, натомість є різновидом самобутньої національної архітектурної школи православного будівництва.

Методи дослідження, які застосовувалися для вирішення задач дослідження, це метод історичного аналізу, метод фотофіксації, метод порівняльного аналізу і метод системно-структурного аналізу, який власне і дозволив проаналізувати і дослідити світські жанрові стінописи за системою визначених показників..

Джерельною базою стали праці Ю.Асєєва, М.Орленка та О.Сіткарьової про давньоруські об'єкти Києва [1-11, 16] і текстові документи про пам'ятки давньоруської доби [12-15]. Окремо опрацьовано джерела, присвячені світським стінописам [17].

Основна частина

Унікальними прикладами світських жанрових стінописів в сакральному просторі храму є фрески Північної і Південної башт Софійського собору в Києві. Попри те, що стінописи Північної і Південної башт на перший погляд здаються просто набором жанрових сюжетів, насправді вони мають певне символічне ідеологічне значення і в такій формі продовжують традицію возвеличення імператорів, наочними прикладами чого є групові мозаїки імператора Юстиніана і імператриці Феодори зі слугами в базиліці Сан Віталє в Равенні. Проаналізуємо світські сюжети Софії Київської за сформованою системою показників.

1. Перелік жанрових сцен і їх символічне значення.

Північна башта (якою входили княгині і князівни) – «Боротьба ряжених» (Рис. 1), «Поєдинок борців», «Людина з верблюдом», «Полювання на ведмедя», «Княгиня Ольга на прийомі у Константина Багрянородного» як частина сюжету з кількох композицій, «Медальйони із зображенням лучників», «Музикант», «Медальйони із зображенням дикого осла і білого кречета».

Південна башта (якою входили князь і княжичі та чоловіки придворні) – «Полювання на вепра», «Лев», «Лютий звір нападає на вершника», «Полювання на білку», «Людина, що несе кабанячу голову», багатопланова композиція «Іподром» (Рис.2) про другу зустріч княгині Ольги з імператором Костянтином Багрянородним на константинопольському іподромі, «Скоморохи» (Рис.3).

Всі фрески були розраховані на їх огляд знизу вгору по мірі піднімання гринтовими сходами на другий ярус на хори.

Рис.1. Фреска «Борьба ряжених».

Режим доступу:

sofiyskiy.sobor.polnaya.info/ua/bashty_sofiivskogo_soboru.shtml

Рис.2. Фреска «Ипподром».

Режим доступу:

sofiyskiy.sobor.polnaya.info/ua/bashty_sofiivskogo_soboru.shtml

Рис.3. Фреска «Скоморохи»

Режим доступу:

sofiyskiy.sobor.polnaya.info/ua/bashty_sofiivskogo_soboru.shtm1

Отже, в обох баштах присутні фрески певного ідеологічного значення, зокрема, ті, які пов'язані з візитом княгині Ольги до Константинополя, що мало символізувати вхід Русі до християнського світу. Водночас в Південній башті більше зображень сцен полювання і взагалі звірів.

2. Місця розташування світських стінописів. Всі світські стінописи були приховані від загального огляду, оскільки гвинтовими сходами для підйому на хори під час богослужінь користувалися лише князь з родиною і наближені до нього придворні вищого рангу. Отже, фрески на стінах, склепіннях, стовпах і під сходових просторах були розраховані на огляд обмеженою кількістю відвідувачів храму. Зображення сцен життя константинопольського імператорського двору з іподромом і музикантами і київського княжого двору з полюванням і скоморохами були відокремлені від загального простору собору з суто канонічними зображеннями в техніці фрески і мозаїки. Ймовірніше, звичайні вірні навіть не знали про наявність такої світської галереї.

Оскільки сходами Північної вежі піднімались шляхетні жінки, основною була композиція «Вихід цариці», а в Північній вежі, сходами якої йшли чоловіки, - «Іподром».

3. Художньо-образні характеристики сюжетів. Попри те, що деякі фрески (присвячені сценам полювання чи розваг) здаються позбавленими ідеологічного змісту, проте всі вони насправді підпорядковані двом основним сюжетом – «Вихід цариці» і «Іподром». Фреска «Іподром» багатопланова, з трьома основними сценами колісниць і деталізованим зображенням візантійських придворних на балконі триповерхової будівлі, імператорської ложі з портретним зображенням імператора Василя II, брата дружини князя Володимира Анни. Про визначне походження Василя II свідчить німб як символ імператорської влади. По суті, іподром в сюжеті виступає певним масштабним аналогом давньоруського віче, оскільки саме там вирішувались і державні справи, тому є і зображення іноземних послів. Символічний зміст фрески «Іподром» набагато глибший, ніж просто сцени з життя імператорського двору. В такій образній формі висвітлену ідею про урочисте прийняття Візантією Київської Русі до родини християнських народів і ідею покровенства київського князя з візантійським імператором через шлюб з його сестрою.

Існує версія, що і інші фрески в символічній формі зображують подію шлюбу князя Володимира з візантійською принцесою Анною [17]. Зокрема, це піднесення дару у вигляді свинячої голови і окосту, архаїчні шлюбні обряди у виконанні акробатів, мисливські лови як розвага під час укладення династійних шлюбів. Зокрема, саме так трактує сцени полювання Н. Нікітенко, проводячи аналогії з давніми дохристиянськими шлюбними обрядами здобуття нареченої [17]. Вона вважає, що композиція «Вихід цариці» зображує появу Анни у весільній фаті перед народом [17].

Висновки. Аналіз світських світлописів в Північній і Південній баштах Софійського собору засвідчив певне запозичення ідеологічних сюжетів з візантійських традицій. Втім, якщо в Візантії такі парадні сюжети, які прославляли імператора і імператрицю, могли розташовувати у вівтарній частині прямо під святими зображеннями в апсиді, то в Софійському соборі їх зобразили не так помпезно, по суті, на поверхнях бічних сходових кліток, а ті світські зображення княжої родини, які розташовувались відкрито в центральній наві, були максимально стриманими, без деталізації, підпорядкованими загальній художньо-образній концепції інтер'єру храму.

Дискусійним залишається зміст окремих світських сюжетів в баштах, які, як вважає Н. Нікітенко, не просто ілюструють сцени з життя

константинопольського і київського двору, а в прихованій формі розповідають про подію дина стійного шлюбу між Володимиром і Анною.

Список джерел

1. Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. Київ, 1969. 190 с.
2. Орленко М.І. Михайлівський Золотоверхий монастир: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2002. 160 с.
3. Орленко М. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: методичні засади і хронологія відтворення. Київ, 2015. 832 с.
4. Орленко М.І. Історія Успенського собору Києво-Печерської Лаври – головної святині східного православ'я / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн.збірник / Відпов. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 40. – С.97-112.
5. Орленко М.І. Комплексні науково-реставраційні дослідження, науково-проектні роботи 1981-1990 рр. і програма наукових досліджень Успенського собору 1981 року / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відповід.ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 41. – С.166-175.
6. Орленко М.І. Архітектурно-археологічні та петрографічні дослідження / Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб. збірник/ Відповід. ред. Куліков П.М. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 7. – С.111-127.
7. Орленко М.І. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: історико-архівні і бібліографічні дослідження / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2015. – Вип. 58. – С.322-329.
8. Орленко М.І. Специфіка і складнощі відтворення Успенського собору Києво-Печерської лаври / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 61. – С.6-12.
9. Орленко М.І. Образ Успенського собору в давньоруській архітектурі / Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 44. – С.64-69.
10. Орленко М.І. Огляд історії Михайлівського Золотоверхого монастиря / Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник / Відповід. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 60. – С.259-266.
11. Орленко М.І. Архітектурно-археологічні дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря / Архітектурний вісник КНУБА: Наук.-вироб.збірник / Відповід. ред. Куліков П.М. – К.: КНУБА, 2016. – Вип. 10. – С.177-182.

12. Отчет о разборке руин Успенского собора Госзаповедника “Киево-Печерская Лавра”. РНРПМ Научно-исследовательский и проектный сектор. Киев, 1954. С.1-67.

13. Отчет о разборке руин Успенского собора-памятника архитектуры 11-18 вв. в Киево-Печерском ГИКЗ в 1962-63 гг., РСНРПМ. Киев, 1964. С.1-45.

14. Пам'ятка архітектури охор. №4/1. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Історична довідка. Київ, 1998. С.1-34.

15. Пам'ятка архітектури XI-XIX ст. Успенський собор. Науково-реставраційне обґрунтування концепції відтворення Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, 1998. С.1-47.

16. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ, 2000. 232 с.

17. Нікітенко Н. Світські фрески Софії Київської. Таємничий код історії. Харків, 2017. 248 с. Режим доступу: <https://st-sophia.org.ua/uk/pamyatki-rozpovidayut-z-naukovogo-dorobku-spivrobotnikiv/novij-988-rik-svitski-freski-sofiyi-rozpovidayut>.

D.Sc., Professor **Kuśnierz-Krupa Dominika**,
Cracow University of Technology named T. Kosciushko, Cracow, Poland,
Ph.D., Associate Professor **Kuzmina Hanna**,
Senior Lecturer **Kravchuk Oksana**,
Kyiv National University of Construction and Architecture

GENRE SCENES IN THE ORTHODOX CHURCHES OF KYIV IN THE KYIVAN RUS PERIOD

The study analyzed the principles of the arrangement of secular genre plots in ancient Russian temples. The emphasis is on greater democracy of the churches of the first period of Kyivan Rus in comparison with Byzantine Christian churches. Secular images were systematized by plot and their location in the space of the church and artistic characteristics (composition, detailing, polychromy) were investigated. It is concluded that the artistic and figurative concept of secular genre scenes corresponds to the general artistic and figurative concept of the ancient Russian temple.

The scientific novelty of the study was as follows:

- with the help of the system-structural analysis method, secular scenes in the space of the temple were analyzed according to the established system of indicators (location, composition, detailing);

- comparing the artistic and figurative characteristics of the secular wall painting with the general artistic concept of the temple decoration.

The analysis of secular light paintings in the North and South towers of St. Sophia's Cathedral testified to a certain borrowing of ideological subjects from Byzantine traditions. However, if in Byzantium such ceremonial scenes glorifying the emperor and empress could be placed in the altar part directly under the holy images in the apse, then in Hagia Sophia they were depicted less pompously, in fact, on the surfaces of the side stairwells, and those secular images of the princely family, which were located openly in the central nave, were as restrained as possible, without detail, subordinated to the general artistic concept of the interior of the temple.

Keywords: Orthodox churches; Kyiv; ancient Russian times; genre scenes.

REFERENCES

1. Asyeyev YU.S. *Arkhitektura Kyyivs'koyi Rusi*. Kyiv, 1969. 190 s.
2. Orlenko M.I. *Mykhaylivs'kyy Zolotoverkhyy monastyr: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya*. Kyiv, 2002. 160 s. {In Ukrainian}
3. Orlenko M. *Uspens'kyy sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: metodychni zasady i khronolohiya vidtvorennya*. Kyiv, 2015. 832 s. {In Ukrainian}
4. Orlenko M.I. *Istoriya Uspens'koho soboru Kyevo-Pechers'koyi Lavry – holovnoyi svyatyni skhidnoho pravoslav"ya / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn.zbirnyk / Vidpov. red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 40. – C.97-112. {In Ukrainian}*
5. Orlenko M.I. *Kompleksni naukovu-restavratsiyni doslidzhennya, naukovoproektni roboty 1981-1990 rr. i prohrama naukovykh doslidzhen' Uspens'koho soboru 1981 roku / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid.red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 41. – C.166-175. {In Ukrainian}*
6. Orlenko M.I. *Arkhitekturno-arkheolohichni ta petrohrafichni doslidzhennya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob. zbirnyk/ Vidpovid. red. Kulikov P.M. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 7. – C.111-127. {In Ukrainian}*
7. Orlenko M.I. *Uspens'kyy sobor Kyevo-Pechers'koyi Lavry: istoryko-arkhivni i bibliohrafichni doslidzhennya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2015. – Vyp. 58. – C.322-329. {In Ukrainian}*
8. Orlenko M.I. *Spetsyfika i skladnoshchi vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyyevo-Pechers'koyi lavry / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 61. – C.6-12. {In Ukrainian}*

9. Orlenko M.I. Obraz Uspens'koho soboru v davn'orus'kiy arkhitekturi / Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Dyomin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 44. – С.64-69. {In Ukrainian}
10. Orlenko M.I. Ohlyad istoriyi Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Mistobuduvannya ta terytorial'ne planuvannya: Nauk.-tekhn. zbirnyk / Vidpovid. red. M.M. Osyetrin. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 60. – С.259-266. {In Ukrainian}
11. Orlenko M.I. Arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennya Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya / Arkhitekturnyy visnyk KNUBA: Nauk.-vyrob.zbirnyk / Vidpovid. red. Kulikov P.M. – K.: KNUBA, 2016. – Vyp. 10. – С.177-182. {In Ukrainian}
12. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora Hoszapovednyka “Kyevo-Pecherskaya Lavra”. RNRPM Nauchno-issledovatel'skyy y proektnyy sektor. Kyev,1954. S.1-67. {In Ukrainian}
13. Otchet o razborke ruyn Uspenskoho sobora-pamyatnyka arkhytektury 11-18 vv. v Kyevo-Pecherskom HYKZ v1962-63 hh., RSNRPM. Kyev,1964. S.1-45. {In Ukrainian}
14. Pam'yatka arkhtektury okhor. №4/1. Natsional'nyy Kyyevo-Pechers'kyy istoryko-kul'turnyy zapovidnyk. Pam'yatka arkhitektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyy sobor Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Istorychna dovidka. Kyiv,1998. S.1-34. {In Ukrainian}
15. Pam'yatka arkhitektury KHI-KHIKH st. Uspens'kyy sobor. Naukovo-restavratsyne obhruntuvannya kontseptsiyi vidtvorennya Uspens'koho soboru Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv,1998. S.1-47. {In Ukrainian}
16. Sitkariova O.V. Uspens'kyy sobor Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv,2000. 232 s. {In Ukrainian}
17. Nikitenko N. Svit's'ki fresky Sofiyi Kyyivs'koyi. Tayemnychyy kod istoriyi. Kharkiv, 2017. 248 s. <https://st-sophia.org.ua/uk/pamyatki-rozpovidayut-z-naukovogo-dorobku-spivrobotnikiv/novij-988-rik-svitski-freski-sofiyi-rozpovidayut>. {In Ukrainian}